

8. Малов, С.Е. К изучению турецких числительных [Текст] / С.Е.Малов. –М.,-Л., 1935.- 272 с.
 9. Оралбаева, Н.О. Казіргі казак тіліндегі сан есімнің сөзжасам жүйесі [Текст] / Н.О.Оралбаева.- Алматы, 1988.

DOI: <https://doi.org/10.54834/vi2.405>

Поступила в редакцию: 07.02.2024 г.

УДК 81 373. 21+811

Исабеков И.Н.*к.филол.н., доцент Межд. универ. им. К.Ш.Токтомаматова, Кыргызская Республика***Атажанова Н.А.***преп. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика***БИЙ ТИТУЛУНУН НЕГИЗИНДЕ ЖАРАЛГАН ЖЕР-СУУ АТТАРЫ**

Изилдөөнүн предмети катары Жер-суу аттарынын курамын түзгөн бир муундуу бий уңгу сөз кыргыз-түрк тилдик катмарга тиешелүү морфемага этимологиялык талдоо жүргүзүү болуп саналат. Изилдөөнүн максаты топонимди тектеш тилдердеги лексикалык бирдиктер менен салыштырып, анын ички сапатын тилдик фактылардын негизинде чечип берүү болуп эсептелет. Изилдөөнүн методдоруна салыштырма-тарыхый ыкманын курамындагы этимологиялык анализ менен кошо семантикалык анализ колдонулат. Изилдөөнүн баалуулугу деп топонимдерге алгачкы ирет тарыхый-салыштырма ыкманын негизинде этимологиялык анализ жүргүзүү. Лексико-семантикалык жана структуралык-сөз жасоочу моделдер тастыкталып, жер-суу аттарынын калыптануу өзгөчөлүгү тарыхый-лингвистикалык жол аркылуу баяндалат. Алынган натыйжалар: иликтөө көрсөткөндөй, бий бир муундуу уңгу сөзү Сибирдеги хакас, алтай, тува жана башка түрк элдеринде “мансаптык наам-уруунун, аймактын, өзүнчө чоң топтун башкаруучусу, жетекчиси, эл арасында калыстыгы менен белгилүү болгон кадырлуу адам, атайын шайланып, топто доо, чырчатактарды чечүүдө калыстык кылуучу-бүтүм чыгаруучу адам” деген маанилерди билдирери аныкталды. Бий байыркы кыргыздардын Манас доорунан бери бийлик даражасы болуп эсептелип, “башкаруучу, бийлөөчү, жол башчы, сот, бийлик жүргүзүүчү” маанилерди туюндурган. Демек, көчмөндөр (эл) тарабынан шайланган сот ишин жүргүзгөн “элдик” сот. Изилдөөнүн практикалык мааниси катары кыргыз тил илиминдеги ар кандай (этимология, семасиология, лексикология) талдоолорду жүргүзүүдө лингвистикалык негиз болуп бере алат. Бир муундуу уңгу сөздөрдөн куралган топонимдерди иликтөөдө алардын алгачкы турпаты аныкталып, тилдин тарыхын окуп-үйрөнүү аркылуу келечек муунга, өзгөчө жаштарды өз тарыхын билип, аны ыйык тутуп, аны улуу рух-дөөлөт деп таанууга өбөлгө түзөрүнө багытталышы зарыл. Ошондо гана, илимпоз кыргыз тил илимине жана карт тарыхына аз болсо да салым кошкон болот. Анткени, бул маселе анын ыйык милдети болуп саналат.

Негизги сөздөр: бий; шайлоо; сот; башкаруучу; калыс; уруу; мансап. бийлик даражасы; милдет; уңгу сөз; рух.

ТОПОНИМЫ ОБРАЗОВАННОГО НА ОСНОВЕ ТИТУЛА БИЙ

Предметом исследования в работе служит односложное слово, составляющее названия топонимов, представляет собой этимологический анализ корневых слов, принадлежащих кыргызско-турецкому языковому пласту. Цель исследования – сравнить топоним с лексическими единицами родственных языков и на основе языковых фактов определить его внутреннее качество. Методы исследования: семантический анализ в рамках сравнительно-исторического метода наряду с этимологическим анализом. Ценность исследования заключается в том, что впервые на основе историко-сравнительного метода проведен этимологический анализ топонимов. Подтверждены лексико-семантическая и структурно-речевая модели, историко-лингвистическим методом объяснены особенности образования топонимов. Полученные результаты по данным следствия, односложный корень слова бий у хакасов, алтайцев, тувинцев и других тюркских народов Сибири

означает «руководитель, руководитель по должностному званию, региону, отдельной большой группе, уважаемый человек, известный своей справедливостью». Определено, что оно означает «человек, который судит и совершает сделку при разрешении споров». Со времен Манаса у древних кыргызов титул бий считался уровнем силы и выражал значение «правитель, переводчик, лидер, судья, авторитет». Поэтому судебное разбирательство ведет именно «народный» судья, избранный кочевниками (народом). Практическая ценность исследования: может послужить лингвистической основой для проведения различного (этимологического, семасиологического, лексикологического) анализа в кыргызском языкознании. При исследовании топонимов, составленных из односложных корневых слов, следует определить их первоначальное происхождение, а через изучение истории языка направить будущее поколение, особенно молодежь, на знание своей истории, сохранение ее священности, признать его великим духом. Только тогда ученый внесет небольшой вклад в кыргызское языкознание и кыргызскую историю. Ведь этот вопрос – его священный долг.

Ключевые слова: князь; выборы; судья; правитель; рефери; племя; карьера; уровень силы; долг; корень слова; дух.

TOPONYMS FORMED ON THE BASIS OF THE TITLE BIY

Subject of study. The monosyllabic word that makes up the names of place names represents an etymological analysis of root words belonging to the Kyrgyz-Turkish linguistic layer. The purpose of the study is to compare the toponym with the lexical units of related languages and, based on linguistic facts, determine its internal quality. Research methods include semantic analysis within the framework of the comparative historical method along with etymological analysis. Value of the study The value of the study lies in the fact that for the first time, based on the historical-comparative method, an etymological analysis of toponyms was carried out. The lexical-semantic and structural-speech models were confirmed, and the features of the formation of toponyms were explained using the historical-linguistic method. The results have been received. According to the investigation, the monosyllabic root of the word biy among the Khakassians, Altaians, Tuvinians and other Turkic peoples of Siberia means “a leader, a leader by official rank, region, a separate large group, a respected person, known for his justice.” among the people, specially chosen, and groups of claims, disputes. It is defined to mean “a person who judges and makes a deal in resolving disputes.” Since the time of Manas, among the ancient Kyrgyz, the title biy was considered a level of power and expressed the meaning “ruler, leader, leader, judge, authority.” Therefore, the trial is conducted by the “people’s” judge, elected by the nomads (the people). As a practical value of the study, it can serve as a linguistic basis for conducting various (etymological, semasiological, lexicological) analyzes in Kyrgyz linguistics. Offer. When studying toponyms made up of monosyllabic root words, one should determine their original origin, and through studying the history of the language, guide the future generation, especially young people, to know their history, preserve its sacredness, and recognize it as a great spirit. Only then will the scientist make a small contribution to Kyrgyz linguistics and Kyrgyz history. After all, this question is his sacred duty.

Key words: prince; elections; judge; ruler; referee; tribe; career; level of power; duty; root of the word; spirit.

Киришүү. Кыргыздар миндеген кылымдар бою бийлик башында болуп, Евразия аймагында хандык жана Каганат (Империя) курган эл. Буга коло доорундагы Кем чаттан (Камчатка) Атлантика океанынын аймагына чейин созулган эзелки кыргыздардын “Ас” аталышындагы Каганатынын жана Шолборгдун карталары күбө. Ошол байыркы Каганаттарда бийлик жүргүзүү үчүн көптөгөн мансап ээлери жашоонун зарылчылыгына байланыштуу пайда болуп, тарыхта жазылып калган. Кыргыз тарыхында жазылып калган мансап аталыштары Манас эпосунда учурайт.

1- сурет. Коло доорундагы Кыргыз каганатынын картасы

Брас, бий наамы байыркы кыргыз коомундагы бийлик даражаларынын бири. Бул наамга талапкер уруу ичинде уюштурулган шайлоого катышкан. Шайлоо коргол салуу же таш салуу аркылуу өткөн. Талапкер жетиштүү добуш алгандан кийин гана ошол уруунун бийи деп эсептелген. Кыргыз бийлери өзүнө тагылган милдеттемелерди Октябрь революциясына (1917-ж) чейин татыктуу аткарып келишкен. Кийин кыргыз коомундагы бийлик даражалары кыскарганда, бий статусу да кошо жоюлган. Бирок, бийлер жөнүндөгү маалымат жазма жана оозеки тарыхта, ошону менен бирге жер-суу аттарында сакталып калган. Мындай мансап ээлери жөнүндөгү тарыхый маалыматты *Бийдин-Конушу*, *Пийгек (бийкек) жана Чымыр-бийдин конушу* деген жер-суу аттарында учурата алабыз. Бирок, жер-суу аттары боюнча атайын илимий изилдөө иштери жүргүзүлө элек. Ошондуктан биз топонимдерге илимий жактан тарыхый-лингвистикалык анализ жүргүзүүнү колго алдык.

Изилдөөнүн максаты. Жер-суу аттарына изилдөө иштерине жүргүзүлбөгөнүнө байланыштуу биринчи жолу илимий деңгээлде тарыхый-лингвистикалык анализ берилет.

Изилдөөнүн усулдары. Топонимдин аталышын башка түрк тилдердеги аталыштар менен салыштырып, салыштырма-тарыхый, лингвистикалык, картографиялык ыкма аркылуу кыргыз тилиндеги топонимге анализ жүргүзүү.

Изилдөөнүн предмети болуп топонимдердин аталыштары эсептелет, анткени бул сөздөрдүн жандырмагы байыркы кыргыз тилинин тереңинде камтылган.

Изилдөөнүн практикалык мааниси катары кыргыз тил илиминдеги маданият таануу жумуштарын жүргүзүүдө теориялык жана практикалык багытта методологиялык негиз болуп бере алат.

Изилдөөнүн баалуулугу болуп биринчи жолу жер-суу аттары салыштырма-тарыхый ыкма аркылуу талкууга алынып, лексико-семантикалык жаратылышы аныкталып, алардын тарыхый-лингвистикалык жактан куралуу өзгөчөлүгү көрсөтүлдү.

Натыйжалар жана талкуулар. Азыркы кыргыз тилиндеги *бий* бир муундуу уңгу сөзү байыркы доорго таандык, анткени алгачкы сөздөр тилчилердин билдирүүсүндө кыска, бир муундуу уңгу төл сөздөрдөн турган.

Окумуштуу К. Сыдыкова “Кыргыздар жана индеецтер” аттуу китебинде: “Адамдын сүйлөө кудурети эң алды өтө жөнөкөй, сөздөрү бир үндүү, бир муундуу, аз тыбыштуу болгон. Нечен миң жылдар өтүп, сүйлөө мүмкүнчүлүгү өрчүп, турмуш-тиричилик өнүккөнгө жараша сөздөрү да эки, үч, кийин көп муундуу, көп тыбыштуулукка өткөн” деп белгилеп, *ас*, *аз*, *ал*,

ач, төл, сүт, кыз, баш, кол, бут, чач, кар, кач, ат, жат, бат, өт, түш, куш, от, жол, кам, кеч, көз, мал, каш, ооз, тиш, тил ж. б. у. с”. бир муунду уңгу сөздөрдү көрсөткөн [1].

Д. Сарыгулов Кыргыз мамлекеттүүлүгүн сактап калабы? деген китебинде “Кыргыз тили үй-бүлө пайда боло элек, аталык (патриархат) жана энелик (матриархат) доорлордон мурда жаралган, уруулук түзүлүш боло элек мезгилде (жогорку палеолит учурунда). Улам сүйлөө мүмкүнчүлүк өөрчүгөн сайын, мурдагы сөздөргө тыбыш кошуп, жаңы маанидеги сөздөр жарала берген (Ар: аруу, ариет, ардак; көз: көзөмөл, көздөө; баш: башчы, башкаруу ж. б.). Бул аглютин топ тилдердин белгиси. Тил жаңы жаралган учурда бир эле сөз бир далай мааниге ээ болгон: аяк, аял, аян, ат, ата, арт, ар, кал, кап, кар, кач, каш, кет, кеч, кел, от, ор, өң ж.б. сөздөрдөн турарын жазган [2].

Ушунун сыңарындай *бий* морфемасы да кыргыз тилинде жаралган алгачкы төл сөздөрдөн. Бул төл сөз эзелки мезгилде эле “башкаруучу” маанисин туюндурган.

К. Сейдакматов Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгүндө “Бий социалисттик Улуу Октябрь революциясына чейин кыргыз жана казак элдеринде *бий* соттун милдетин аткарган. Белгилүү бир болуштукта шайланган бийлер ошол аймактагы чыр-чатактарды чечкен. Бул сөз байыртан бери түрк тилинде сүйлөгөн элдер колдонуп келген *бек* “*князь*” деген сөздөн келип чыккан. Азыркы азербайжан тилинде сөздүн аягындагы *к* тыбышы *й* тыбышына өтүп кеткен. Мисалы: көк > көй. Дал ушул сыяктуу жол менен байыркы түркчө бек сөзү азербайжан жана түрк тилдеринде бей түрүнө келген. Анан ошол формасы башка түрк тилдерине да тарап *э* > и кубулушу да ишке ашып, бей дегенден бий түрүнө келген” деген тыянакка келген [3].

Бий. Кыргыздардын коомунда 20-к. биринчи чейрегине чейин колдонулган башкаруу титулу, уруу башчысы. Административдик өзүн-өзү башкарууну ишке ашырган. Уруунун бийи жалпы шайлоонун жыйынтыгы менен бекитилген. Россияга каратылгандан соң, кыргыз бийлери салык жыйноо, административдик айрым милдеткерликтерди да аткара башташкан. Бий - кыргыздардын мамлекеттик башкаруу иерархиясындагы титул-термини катары 7-к. белгилүү. Кытайдын Тан династиясынын (7-10-кк) жыл баяндары 7- к. орто чендериндеги энесайлык кыргыздардын үч министри Гйеси бей (бий), Гюй-шабо бей (бий) жана Ами бей (бий) жөнүндө маалымат берет. Профессор Ө. Караев изилдөөлөрүндө бул терминди (бей) - «бий» терминин фонетикалык өзгөргөн «бий» формасы катары чечмелеген [4].

М. Фасмердин *Этимологический словарь русского языка* сөздүгүндө “Бийск-город в Алтайском крае, алт. *Bituga*-го же, производное от названия реки Бия (приток Оби), на которой он расположен” деп белгиленген [5].

Келтирилген пикирлерге кошулууга болбойт. Антени, *бий* сөзү *бек* сөзүнүн тыбыштык өзгөрүүлөрүнөн улам келип чыккан деген жаңылыштык, анткени бул сөздөр бир эле учурда жаралган өз алдынча конкреттүү маанини туюндурган төл сөздөр.

Алсак, Орозобек Айтымбетовдун “Кара кыргыз” аттуу китебинин I бөлүгүндө “Манастын доору – *бийлердин доору*” экендигин белгилеп, “*Тогуз жүз тосун үй күтүп, Тогуз жүз толук бий күтүп*”, - деген үзүндү саптарды Манастан келтирип, “Манастын өлкөсү боюнча заманында 900 бий болгонун эскерген. Так ошол бийлердин үстүнөн караган бий – Чоң Бий аталган. Манас-Чоң Бий. Чоң бий бүтүндөй өлкөнүн эң башкы башкаруучусу болгон” деп жазган [6].

Ушул эле эмгекте аскердик мансап аттары жөнүндө төмөндөгүдөй саптарды учуратууга болот:

Онун санап өтүптүр,
 Он кишиге бир киши
Он башы коюп кетиптир.
 Жүзүн санап алганы,
 Жүз адамга бир адам,
Жүз башы коюп салганы.
 Миңин санап алганы,
 Миң кишиге бир киши,
Миң башы коюп салганы.
 Он миңдин баатыр башы деп,
 Ойлонсоң жумуш ушу деп.
Жүз миңге барып бек кылды,
 Дүйнөгө сонун кеп кылды [6].

Келтирилген саптарда көрүнүп тургандай, *жүз миң башы* – бек аскердик (чин) наам болгон. Анткени, “бек”-Манастын (Ман-өс) доорунда (Хунн доору) жүз миң жоокердин башчысы болгон. Демек, Манастын доору бийлердин, бектердин жана башка мансап ээлеринин аскердик наамдарынын доору болгону талашсыз.

М. Фасмер Алтай аймагындагы Бийск шаарынын аталышы Бий суусунун аталышынын негизинде келип чыккан деп айтып, бий сөзүнүн өзү кандай жол менен жаралганына түшүндүрмө берген эмес.

Көрсө, *бий* сөзүнүн баштапкы турпаты байыркы “*би*” ачык тыбыштуу сөз болуптур. Кийин ал сөзгө “*й*” тыбышы жалганып жабык тыбыштуу “*бий*” уңгу сөз келип чыккан. М. Ө. Кармыштегин уулунун Кыргыз мамлекеттүүлүгүндө бийлик мансап аттары деген макаласында Кыргыз санжырасында айтылган, анда “Бий” сөзү кытайча «*比*» жана «*比*» каттары менен берилген деп айтып, Кыргыз тилинин тарыхый абалы жана кытайча материалдардагы баяндарга караганда, биздин оюбузча, “*Бий*” мансабы эртеден эле болгон мансап, 19-кылымдын соңуна чейин колдонулуп келген. Ал “*Бек*” сөзүнөн өзгөрүп айтылды дегенге азыр айтылган сөздөр ынанта албайт. Ага карата биздин айтар жүйө сөзүбүз мындай: “Бий” сөзү кыргыз сөздүк корунда эчактан бери келе жаткан уңгу сөз, ал сөздөн улам “*Бийлик*, *бийлөөчү*” деген кыргыз коомдун түзүлүшүнүн сөздөрү жаралган. Кадыресе, бул сөздөр жаңы сөздөргө жатпайт” деп жазган [7]. Ырас, кытай тилинде “бий” *bi* (би) сөзү “падыша, мырза, мыйзам, так (трон), такты, чексиз укукка ээ болгон адам” маанилерин туюндурат [8]. Ал сөз кыргыз тилинде “башкаруучу, бийлөөчү” деген түшүнүк берет. Бул уңгу сөздөр тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө карабастан, семантикалык маанилерин жоготкон эмес. Мындай дал келүүлөр ошол тилде сүйлөгөн элдердин түбү теги бир экендигинен жана бир мезгилдерде бир эле тилде сүйлөгөнүнөн кабар берет. Болгону кыргыз тилиндеги *бий* сөзү кытай *bi* сөзүнөн *й* уяң жумшак үнсүз тыбышы аркылуу жабык муунга айланышы менен айырмаланат.

Бий-кыргыз коомчулугундагы сот, кыргыздардын адат болгон укуктук нормаларын мыкты билген адам. XVIII-к. – XIX-кылымдын биринчи жарымында башкаруу жана соттук функцияларды аткарган урук-уруу бөлүктөрүнүн башчысы. XIX-кылымдын экинчи жарымынан тартып 1917-жылга чейин көчмөндөрдө адат боюнча сот ишин жүргүзгөн, шайланган “элдик” сот [9].

Бий Манас эпосунун сөздүгүндө: 1. Уруунун, кандайдыр аймактын, элдин өзүнчө тобунун башкаруучусу. 2. Калыстыгы менен кеңири белгилүү болгон кадырлуу адам. Кээде жалпы эле кадырлуу, сыйлуу адам маанисинде айтыла берет. Эпосто биринчи мааниси көбүрөөк колдонулат [10].

Бий: 1. Мансаптык наам-уруунун, аймактын, өзүнчө чоң топтун башкаруучусу, жетекчиси. 2. Эл арасында калыстыгы менен белгилүү болгон кадырлуу адам. 3. Атайын шайланып, топто доо, чыр-чатактарды чечүүдө калыстык кылуучу-бүтүм чыгаруучу адам” маанилери берилген [11].

Пее, Бий-судья, совершавший суд по обычному праву (бий-адам укугун аткарган сот); чаргы тичең пилнІ “пее” тип адачаннар (сот ишин аткарган адамды бий деп аташкан) князя, совершающего суд называли “бий”; чылан пее (жылан бий-жер жүзүндөгү бардык сот ишин аткарган жыландар башчысы) чылан бий – глава всех змей, творящий высокий суд на земле (в фольклоре) [12].

Демек, бий-байыркы кыргыздын төл сөзү, ал “башкарат” дегенди билдирет. Анткени, кыргыз урууларын эзелки доорлордон эле бий башкарып келген. Ошол себептен, ал башкарган аймак ошол бийлерге байланыштуу аталып калган.

Бийдин-Конушу Чаткал районунундагы конуштун аты. Жергиликтүү калктын айтымында, конуш башка конуштардан айырмаланып ыңгайлуу жерде жайгашып, конуштардын конушу, конуштардын мыктысы болгондуктан Бийдин-Конушу деп аталып калган болсо керек деп божомолдошсо, айрымдары конушту Мусабек Болуштун атасы Эралы бий менен байланыштырышат.

Көрсө, Чапчымы ашуусундагы конуш 1850-1855 ж.ж. аралыгында Кударяр хан тарабынан дайындалган Ажы бий менен байланыштуу экен. Кокон ханынын ишенимдүү өкүлү бүткүл Ала-Бука аймагына бийлик жүргүзгөн. Ал жыл сайын жай айларында Чапчыма ашуусундагы конушту пайдаланган. Ажи бийдин өмүрүнө күйгүм кирип келе жатканда, бий өзү Кокондун өкүмдары Кудряр ханга барып, мен эми карыдым, өз ыктыярым менен бийликти өткөрүп берүүгө келгенин билдирет. Ошондо ордодо чоң кеңеш өтүп, Ала-Бука аймагындагы бий макамындагы бийликти жоюп, казы макамындагы бийлик жүргүзүү үчүн Ажы бийдин кенже уулу Максымбекти казылык кызматка дайындайт. Бул окуя 1870-1875 ж.ж. аралыгында болуп өткөн. Иликтөө көрсөткөндөй, Ажы бий өмүрү өткөнчө тогуз жолдун томундагы конушта жай айларында жыл сайын жайлап келгендиктен конуш Бийдин-Конушу деп аталып калган.

Пийкек (Пиgak)-Чаткал районунун Беш-Арал коругунун курамындагы суунун жана жердин аты. Пийкек Мискен кырка тоосунун түштүк-батыш капталында жайгашкан. Деңиз деңгээлинде 1327 м бийиктикте орун алган. Ал жердин аянты 50-60 сөтүккө барабар.

Топонимдин жаралуу тарыхы боюнча эл арасында да, илимий адабияттарда да алгылыктуу маалыматты кездештирүүгө мүмкүн эмес. Ошондуктан жергиликтүүлөр топонимдин тарыхый атынан кабары жок. Бирок, айрым илимий эмгектерде жана Чаткал районунун картасынын арзыбаган маалыматты учуратса болот.

Т.Ө. Сатимбаев “Беш-Арал мамлекеттик коругу” деген макаласында “Коруктун негизги бөлүгү жайгашкан аймак түндүк жагынан Пскем кырка тоосунун кырлары аркылуу өтүп, чыгышынан Чок-Камыш (3461 м.), Бабай-Өлгөн (2585 м.) жана **Пийгек** (2700 м.) ж. б. ашуулары аркылуу Чаткал дарыясына түшөт” деп белгилеген [13]. Беш-Арал коругунун картасына бул аталыш “**Пиgak**” деген ат менен берилген [14].

Натыйжада, “**Пийгек, Пиgak**” аталыштары кыргыз тилинде эч кандай мааниге ээ болбогон сөзгө айланган.

Иликтөө көрсөткөндөй, топонимдин баштапкы формасы байыркы кыргыз тилиндеги **бий жана кек** деген бир муундуу уңгу сөздөрдөн куралыптыр. Анткени, бий-кыргыздын бийлик наамы же даражасы. Кек-кандайдыр бир себептерден улам кекенгендик, өч алуу максатында кастык кылуу деген маанилерге ээ экендигин аныкталды. Кек-“запкы көрүү, ыза болуу ж. б. себептерден улам бирөөгө кекенгендик, өчү бар экендик, бирөөгө карата болгон кастык” [7].

Э.В. Севортян ЭСТЯ сөздүгүндө кек сөзүн анализдеп, “Кирг. кек – “месть, злость”; казах. кек- “месть, злость”; ног. кек - “месть, гнев”; др. уйг. кек- “ненависть”; ккалп, узб. диал. кек – “злоба”; турец. кек – “враждовать”; калм. кек-“сердиться, вспылить” деп, кыргыз-түрк тилдеринде бул сөз бирдей маанилерди туюндуруарын аныктаган [15].

Топонимдин аталышы өзү айтып тургандай, эзелки мезгилдерде бири-бирине кек сактап калган бийлер жек көрүп жүрө бергендин ордуна ушул жерге өч алыш үчүн, ыза болгон тарап себепкерди беттешүүгө чакырган. Анткени, ал жер бийлер үчүн бири-биринен кек алуучу үчүн майдан (арена) аянтчасына айланып калган. Балким бийлер бири-бирине болгон таарынычын оозеки келишим менен же бири-бирин түшүнүп кечирим суроо менен чектелгендир. Болбосо чын эле кек сактап, өч алгысы келгендер эр сайышка чыгып чечилбей келген маселеге чекит койгон. Ошондо гана көксөсү сууган бийлер элдешүүгө жол таап, тынчтыкка жетип тарап кетишкен. Ошол себептен, бир үзүм өткөн тарыхый чындыктын көрүнүшүнөн кабар берген жер *Бийкек* деген географиялык аталышка ээ болуп калган.

Ал эми Чымыр-бийдин конушу жөнүндө мурунку жумушта жарыялаган.

Ушундай эле жер-суу аттарын Энесай (Сибирь) кыргыздарынын да кезиктирүүгө болот.

Бий-Хем кожуун-один из районов Тувы, назван по реке Бий-Хем. Центр кожууна –г. Туран [16].

Бий-Алтай Республикасынын түштүк-чыгыш тарабында дайра башаты Дөөлөс (Телецкое) көлүнөн сызылып агып чыккан Катунь дайрасынын оң дайра куймасы. Дайра 22 майда кошулма дайралардан турат, узундугу 273,3 км [17].

Бийск - Горно-Алтайск шаарынын түндүк-батыш тарабында 75,0 км. аралыкта жайгашкан шаар [17].

Талдоо көрсөткөндөй, азыркы кыргыздар менен энесайлык кыргыздар бир эл экендигин алардын нарк-насили, үрп-адаты, тили далилдей алат. Өзгөчө жер-суу аттарында сакталып калган мансап аттары. Ушунун өзү бий титулу байыркы мезгилде кандай аталса, азыркы күнү да ошондой деңгээлде колдонулуп келе жаткандыгынан кабар берет. Ошондуктан Сибирь, Алтай элдеринде бий сөзү “башкаруучу” (господин) деген бирдей маанини түшүндүрөт.

Ал эми, конуш сөзү *кон+уш* бөлүктөрүнөн турат. Анын *кон* уңгусу- түнөө, учуп барып бир нерсеге отуруу, көчүп барып орношуу, атыгуу деген маанидеги сөз, ага сөз жасоочу-ыш (уш, үш, ош, өш) мүчөсү жалганып, этиштен атоочтук жасалып, конуш сөзү келип чыккан. Конуш - эл келип коно турган, айыл отурган, жай алган жер.

Сунуш. Бир муундуу уңгу сөздөрдөн куралган топонимдерди иликтөөдө алардын алгачкы турпаты аныкталып, тилдин тарыхын окуп-үйрөнүү аркылуу келечек муунга, өзгөчө жаштарды өз тарыхын билип, аны ыйык тутуп, аны улуу рух-дөөлөт деп таанууга өбөлгө түзөрүнө багытталышы зарыл. Ошондо гана, илимпоз кыргыз тил илимине жана анын карт тарыхына аз болсо да салым кошкон болот. Анткени, бул маселе анын ыйык милдети болуп саналат.

Жыйынтык

Манас (Хунн) доорунда пайда болгон бийлик даражасы 1927-28-ж. бий мансабы жоюлганга чейин кыргыз коомунда адилеттүү иш алып барган. Албетте, октябрь революциясынан кийин башка бийлик даражалары кыскаргандай бий даражасы да жоюлган.

Бирок, бабалардын эл башкаруудагы жүргүзгөн мыйзамдуу иштери, алардын көрсөткөн эрдиги эл арасындагы оозеки тарыхта сакталып калгандыгы менен баалуу. Ошондуктан биздин милдет ушундай оозеки тарыхты билген билермандардын саны азайып кете электе кагазга түшүрүп, кийинки урпактарга жеткирип берүү болуп эсептелет. Анткени, өткөндөр баркталбаса, тирүүлөр даңкталбашы талашсыз маселе экендиги белгиленген.

Адабияттар тизмеси:

1. **Сыдыкова, К.** Кыргыздар жана индейцтер [Текст] / К.Сыдыкова.- Бишкек, 2012. - 64 б.
2. **Сарыгулов, Д.И.** Кыргыз мамлекеттүүлүгүн сактап калабы? [Текст] / Бишкек, 2010. – 46 б.
3. **Сейдакматов, К.** Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү [Текст] / К.Сейдакматов.- Фрунзе: Илим, 1988. - 52 б.
4. **Каратаев, О.К.** Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк [Текст] / О.К.Каратаев, С.Н.Эралиев.- Бишкек: Бийиктик, 2005. – 68 б.
5. **Фасмер, М.** Этимологический словарь русского языка [Текст] / М.Фасмер.- М.: Прогресс, 1986.- 1Т.- 165 с.
6. **Айтымбетов, О.** Кара кыргыз. Биринчи китеп [Текст] / О.Айтымбетов. - Бишкек, 1995. – 151 б.
7. **Кармыштегин, М.Ө.** Кыргыз мамлекеттүүлүгүндө бийлик мансап аттары [Текст] / Ө.М. Кармыштегин, 2017.
8. **Зулпукаров, К.З.** Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание [Текст] / К.З.Зулпукаров. – Бишкек, 2016. - 691 с.
9. **Насиров, Т.** Мамлекет жана укуктун Ата-Мекендик тарыхы [Текст] / Т.Насиров.- Ош, 2019.- 655 б.
10. Манас эпосунун сөздүгү. С. Мусаевдин редакциясы астында. Бишкек. – 1995. – 41 б.
11. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. I бөлүк, Бишкек, 1984. - 499. - 157 б.
12. **Буганаев, В.Я.** Хакасча-кыргызча-орусча тарыхый -этнографиялык сөздүк [Текст] / В.Я.Буганаев, А.Оморов. – Бишкек, 2015.- 331 б.
13. **Сатимбаев, Т.Ө.** Чаткал району-илимий изилдөөлөрдө [Текст] / Т.Ө. Сатимбаев // Республикалык илимий-тажрыйбалык жыйындагы баянд.жыйн. - Жалал-Абад, 2015. – 51 б.
14. Беш-Арал коругунун картасы. – Фрунзе, 1990.
15. **Севортян, Э.В.** Этимологический словарь тюркских языков [Текст] / Э.В.Севортян. – Москва, 1974. С. 24-25.
16. **Ондар, Б.К.** Топонимический словарь Тувы [Текст] / Б.К.Ондар.- Абакан, 2004.- 72 с.
17. **Оморов, А.** Улуу Кыргыз каганатынын аймагындагы жер-суу аттары [Текст] / А.Оморов. – Бишкек, 2019.- 63 б.

DOI: <https://doi.org/10.54834/vi2.406>

Поступила в редакцию: 16.02.2024 г.

УДК 800.853

Надилбек к. Б.

преп. Ошского технологического универ. им. М.М.Адышева, Кыргызская Республика

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ БАТАНЫН БЕРИЛИШИ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары жылуу сөздөр деп аталган бата жөнүндө каралат. Изилдөөнүн максаты - кыргыз тилинде “бата” түшүнүгүнүн берилиши, илимпоздордун көз караштарын берүү болуп эсептелинет. Изилдөөнүн методу- баяндап жазуу колдонулган. Кыргыз турмушунда батанын психологиялык жана идеологиялык жагы гана эмес, негизинен пенделик ролу абдан жогору болгондугу. Мында батанын, алкыштын табияты, алгачкы Умай Эненин батасы, кыргыз тилинде бата түшүнүгү берилген. Бата – фольклордун башка жанрлары сыяктуу эле элдик маданияттын негизинде өнүгүп, стадиялуу катмарда калыптанып келген салттуу, орток поэзиянын бир бөлүгү. Кыргыздын ак баталары, “жылуу сөздөр” деп аталат да, бул жылуу сөздөрдү айтканда, адамдын дили жумшарып эле калбай жылан мөйүп ак сөзгө таазим этип, “жылан ийинден чыгат” деген бек ишенимде болгон. Кыргыз турмушунда батанын психологиялык жана идеологиялык жагы